

АНА Д. ЋОСИЋ ВУКИЋ*
Институт за књижевност и уметност, Београд

ПРИРЕЂИВАЊЕ ДНЕВНИЧКИХ БЕЛЕЖАКА ДОБРИЦЕ ЋОСИЋА И НАПОМЕНЕ О ЊЕГОВОЈ КЊИЖЕВНОЈ ЗАОСТАВШТИНИ

У раду се износе сазнања која су произашла из сарадње са писцем Добрицом Ћосићем, посебно у настанку књига које не припадају жанру романа. Разматра се улога приређивача рукописне грађе дневничких бележака и утврђује разлика између записа и дневника. У раду се такође износе обавештења о књижевној заоставштини Добрице Ћосића и врстама грађе у његовом кућном архиву.

Кључне речи: Добрица Ћосић, романи, публицистика, дневничке белешке, дневник, слика света, аутобиографија, приређивање, књижевна заоставштина.

Добрица Ћосић је у српску књижевност ступио 1951. у својој тридесетој години са романом *Далеко је сунце*, чији је рецензент била Исидора Секулић. У аутобиографским сећањима, истицао је дотадашње књижевно неискуство и неуспех неколико објављених цртица и приповедака у послератној омладинској штампи. Првом роману Добрице Ћосића, дакле, нису претходила значајнија искуства у краћим и мање захтевним књижевним формама, већ самоуверена и смела лична одлука, како је у више прилика изјавио, да живот посвети писању романа и да буде романсијер. У свом дугом животу написао је тринаест романа: *Далеко је сунце* (1951), *Корени* (1954), *Деобе* (I, II, III – 1961), *Бајка* (1966), *Време смрти I–IV* (1972–1978), *Време зла: Грешник* (1985), *Оштрадник* (1986), *Верник* (1990), *Време власћи I* (1996) и *Време власћи II* (2007).

Све романе осим *Време власћи II* Добрица Ћосић је објавио до средине деведесетих година XX века. Поред њих, тачније између њих, објављивљивао је и књиге на чијим корицама су поред његовог имена била и имена уредника или приређивача: *Акција 1955–1964*, приредио Живорад Стојковић (1964); *Прилике (Акција II)* и *Одговорности*, приредио Живорад Стојковић (1966); *Моћ и стирење*, једина књига без имена

* cosicmin@gmail.com

уредника због основане Ћосићеве претпоставке да ће бити забрањена (1971); *Стварно и мојуће*, избор текстова Коста Чавошки (1982); *Српско њишање – демократско њишање*, приређивач Петар Џаџић (1972) и *Промене*, приредио Милорад Вучелић (1988). У поднасловима и предговорима-поговорима ових Ћосићевих књига, уредници-приређивачи су групе текстова, уопштено и без теоријске аргументације, називали *чланци*, *зайиси*, *оїледи*, *їолиїиичка есеїсїиика*. Питање жанра ових текстова је, између осталог, и питање њиховог вредновања, које није предмет мог рада. Због друштвеног и политичког значења њихових тема у овом раду називаћу их *їублицисїиика* Добрице Ћосића. Публицистика Добрице Ћосића је због његовог романсијерског угледа и популарности имала велики политички одјек. Идеолошки мотивисани критичари су некадашњег „непријатеља самоуправног социјализма” и „националисту” у посттитовском добу деведесетих година произвели у „оца нације” (у иронијском значењу те синтагме), што је имало за циљ и вредносну дисквалификацију његових романа, посебно романа епохе – *Време смрїи* и *Време зла*.

Сам Добрица Ћосић разликовао је идеолошку од књижевне критике и био свестан утицаја идеја и ставова, тј. свог политичког ангажмана на књижевно-критичку рецепцију својих романа. Међутим, критички опозициони политички ангажман сматрао је обавезујућом улогом интелектуалца у друштву и био спреман да као последицу поднесе сваки вид порицања, о чему сведоче његови бројни записи, посебно у књизи *Пишчеви зайиси IV* (1992–1993), из времена када је обављао дужност председника Савезне Републике Југославије, као и у записима из XXI, њему *їуїеї* века. Политички мотивисано порицање вредносног места романсијерског опуса Добрице Ћосића пред будуће тумаче његовог стваралаштва поставило је захтев раздвајања његових романа и публицистике као два тока и жанра у његовом стваралаштву, повезаних једино у значењском оквиру пишчеве слике света као најсвеобухватнијег идејног модела сваког писца.

За будуће проучаваоце Ћосићевих романа и његове слике света сматрам посебно важним разматрање питања и значења који произлазе из концепта структурирања појединих Ћосићевих књига у оквиру целине последњег издања његових одабраних дела (Дела Добрице Ћосића, „Филип Вишњић”, 2000–2004). Структура и распоред књига у овом издању имају шире значење које није уочено од стране малог броја Ћосићевих критичара и тумача, а које произилази из уређивачког концепта да подела књига у четири кола одрази четири целовите развојне фазе у Ћосићевом стваралаштву: I коло: романи *Далеко је сунце*, *Корени*, *Деобе*, *Бајка*, публицистика *Нада и акција* и дневничке белешке *Пишчеви зайиси*

I (1951–1968); II коло: романи *Време смрти* (I, II, III, IV), публицистика *Стварно и мојуће*, дневничке белешке *Пишчеви записи II* (1969–1980); III коло: романи *Време зла* (*Грешник*, *Оштрадник*, *Верник*), публицистика *Српско ишћање I*, дневничке белешке *Пишчеви записи III* (1981–1991); IV коло: роман *Време власи I*, публицистика *Српско ишћање II*, књига портрета *Пријатељи*, књига *Разговори* (интервјуи), дневничке белешке *Пишчеви записи IV* (1992/1993). Ово издање има канонски значај за романе Добрице Ћосића, али у будућем издању његових целокупних дела потребно је преиспитати поступак уређивања књига његових публицистичких текстова.

У издању Дела Добрице Ћосића (у даљем тексту биће коришћен назив *Сабрана дела*) уредник публицистике Триво Инђић је, руководећи се општим принципом хронолошког редоследа настајања група романа у четири стваралачка периода Добрице Ћосића (означена у структури сабраних дела као четири кола), груписао публицистичке текстове у четири књиге и дао им нове наслове: *Нага и акција*, *Српско ишћање I* и *Српско ишћање II*. Хронолошко груписање публицистичких текстова Добрице Ћосића омогућило је паралелно сагледавање пишевог романескног стварања и политичког деловања. Међутим, промена наслова књига *Моћ и стиреиње*, *Стварно и мојуће* и *Српско ишћање – демократско ишћање* довела је у питање важан контекст одјека рецепције њихових савременика, јер ти први наслови одражавају саму суштину Ћосићевог критичког односа према друштвеним, политичким и националним приликама у седамдесетим и осамдесетим годинама XX века. Уређивање публицистичких текстова Добрице Ћосића у будућим издањима проблематизује и познији одабир публицистичких текстова *Српско ишћање у XX веку* у издању *Лична историја моја доба* (2009), који је уз сагласност Добрице Ћосића приредио аутор овог текста, а такође и текстови које је написао у XXI веку.

Публицистика као део сабраних дела није била посебност издања *Сабраних дела* Добрице Ћосића завршеног 2004. године. У првом издању Ћосићевих сабраних дела 1966. године био је објављен избор из његове публицистике у књигама *Одговорности* и *Прилике*. Посебност последњих *Сабраних дела* Добрице Ћосића чине први пут објављене књиге *Пишчеви записи I–IV*, које у Ћосићевом стваралаштву представљају, поред романа и публицистике, нови – трећи жанр аутобиографског карактера. Стварање тих књига мотивисала је потреба Добрице Ћосића да нови сабир својих дела, која су до тада имала бројна издања сабраних романа, учини „занимљивим” и „новим” објављивањем фрагмената из рукописа дневничких бележака.

Шта су дневничке белешке Добрице Ћосића?

Дневничке белешке Добрице Ћосића су обиман рукопис у већем броју свезака и блокова који је садржајно и стилски хетерогеног карактера. Наиме, Ћосић је још од 1944. године почео да записује све што га је лично дотицало и када је за то имао времена. У тој потреби и навици, почетак белешења увек је датирао, због чега је такве своје белешке сам назвао дневничким. Дакле, у дневничким белешкама Добрица Ћосић је више од пола века континуирано писао о догађајима од општедруштвеног значаја, о савременицима – пријатељима и јавним личностима, о свакодневици и историји, о социјалној, моралној и идеолошкој стварности у којој је живео, о писцима и књигама које је читао, о сликарству и музици, о романсијерској поезици; бележио је књижевно занимљиве мотиве, разрађивао их, започињао неке романе и одустајао од њих; записивао своје интимне и романсијерске стрепње и недоумице, лична расположења и погледе на опште прилике; полемисао са писцима књига које је читао и филозофским идејама које су га заокупљале; скицирао фабуле, композиције и ликове својих романа, и др. Дневничке белешке, како је сам писац рекао, настале су самим нагоном писања, спонтано и без амбиције да буду објављене. Таква књига у интегралној форми свакако би већини читалаца била сазнајно непроходна, али тај текст дневничких бележака није искључивао могућност да се из целине рукописа издвајају фрагменти по одабраном тематском критеријуму. У дневничким белешкама Добрице Ћосића, мене су занимали пре свега текстови у којима је писао о својој романсијерској поезици, као и други садржаји значајни за тумачење психологије његовог стваралаштва. Тај рад је крајем деведестих година XX века прекинуо пројекат издавања *Сабраних дела* и мој отац и ја смо започели да издвајамо фрагменте из дневничких бележака са другачијим критеријумом одабира. О томе је Добрица Ћосић писао у уводном тексту прве књиге *Пишчеви записи*:

Када сам на подстицаје пријатеља и захтев издавача мојих сабраних дела, са страхом за вредност и смисао хрпе свезака и свешчица, блокова и блокчића које је сачувала Божица која брине за моје рукописе, стао да листам ту хартију, а она се сва не може ни прочитати, увидео сам да те белешке могу да се разврстају: у интимне, књижевне, радне, романсијерске, које сам предао ћерки за њену књигу *Животи за роман*, и оне које су општијег значаја – друштвеног и националног, идеолошког и моралног, о југословенским збивањима, почев од априла 1951, када сам се професионално и животно посветио књижевном раду. Избор тих записа општијег значаја извршио сам с мојом ћерком Аном и објављујем их под насловом *Пишчеви записи* (2000: 7).

Као приређивач четири књиге *Пишчеви записи* у издању *Дела Добрице Ћосића* у напоменама сам наглашавала да те књиге нису *дневник* Добрице Ћосића и да су настале издвајањем одређених датираних тематских целина из садржајно хетерогеног и обимног рукописа. Истицање потребе разликовања Ћосићевих дневничких бележака од дневника као форме заснивало се на чињеници да је сам писац имао изразито осећање за форму свог књижевног израза и да је у својим рукописима издвајао *дневник* као посебну целину; међу свескама дневничких бележака биле су и свеске које носе наслов *дневник*. То је, пре свега, „Дневник писања *Деоба*”, значајан за његову романсијерску поетику, посебно за поетику романа *Деобе*, а затим дневници које је водио на путовањима по земљама Африке у делегацији која је пратила Јосипа Броза на броду „Галеб”, као и други дневници путописног карактера које је водио за време путовања по земљама Европе и САД и интимни дневници које је водио за време боловања, именовани по болницама у којима се лечио. Поред ових у жанровском погледу „чистих” дневника, у дневничким белешкама Добрице Ћосића издвајају се целине које су у односу на друге текстове изразитијег дневничког карактера јер је, обузет неком темом, Ћосић писао о њој из дана у дан. Последњи свој дневник писао је за време НАТО бомбардовања Србије, назвао га *Време змија* и објавио као књигу 2008. године. Овом дневнику претходила је дневничка репортажа „Седам дана у Будимпешти” о устанку у Мађарској 1956, коју је после објављивања у листу *Борба* у бројевима од 7. новембра до 14. децембра 1956. штампао као посебно издање 1957. године. Дневнику као жанру припадају и „Скопски записи”, које је Добрица Ћосић писао за време боравка у Скопљу, непосредно после тешког земљотреса, објављивани у *Полицији* од 13. до 19. августа 1963, „Скопски записи” у целини су штампани у првој Ћосићевој књизи публицистичких текстова *Акција* (1964).

Одредивши за почетак *Пишчевих записа* датум изласка из штампе романа *Далеко је сунце*, Добрица Ћосић је из нашег одабира искључио текстове из старијих дневничких бележака, тј. белешке које нису биле у његовом романсијерском времену. У овом тексту напомињем да су то „Посланичке белешке”, чије је делове објавио у књигама *Акција* и *Прилике*, и белешке под називом „Људи без компаса”, чије је делове објавио у књизи *Мића Појовић, време, пријатељи* 1974. Дакле, *запис* као фрагмент из рукописа дневничких бележака Добрице Ћосића није био потпуно нова форма која се први пут појавила у његовим *Сабраним делима*, али је несумњиво први пут употребљен као доминантни конструктивни принцип дела у целини.

Пошто смо се писац и ја као приређивач определили за тематски карактер записа и одредили временски период у дневничким беле-

шкама од 1951. до 1993. године, приступили смо њиховом разврставању у четири целине – раздобља, која су кореспондирала временским раздобљима у четири кола сабраних дела. Подела на четири раздобља и четири кола у издању *Сабраних дела* није била практичног и формалног значења, већ се заснивала на увиђању да је романсијерски развој Добрице Ћосића пролазио кроз четири етапе: прву, у којој су романи *Далеко је сунце*, *Корени*, *Деобе*, *Бајка*, другу – *Време смрти*, трећу – *Време зла* и четврту – *Време власи I*. Да би се у стваралаштву романсијера Добрице Ћосића разумела појава и значење књига *Пишчеви зајиси*, треба узети у обзир чињеницу да те књиге нису постојале пре почетка рада на издавању *Сабраних дела* Добрице Ћосића и да писац и приређивач, када су почели рад на њиховом обликовању, нису имали потпуни увид у обимни рукопис пишчевих дневничких бележака. Радећи на првој књизи записа, нисмо прецизно знали шта ће бити у другој, ни у трећој. Најјаснији нам је био садржај четврте књиге, која је требало да обухвати најкраћи период – једну годину у којој је Добрица Ћосић био председник Савезне Републике Југославије. Време рада на појединим књигама *Пишчеви зајиси* условљавало је време које нам је било орочено темпом уређивања и штампања појединих кола сабраних дела и књига у њима. Био је то велики посао који је обухватао пишчеву сарадњу и са уредником издања и са уредницима појединих књига, као и са лектором. Због чињенице да се рад на књигама *Пишчеви зајиси I–IV* одвијао паралелно са другим пословима и без унапред осмишљеног концепта, који је заправо настајао у самом процесу читања грађе, „Напомене приређивача” у првом издању књига *Пишчеви зајиси* данас треба читати са подразумевањем ограничења која су произилазила из таквог начина рада. Исти разлози утичу и на значај Ћосићевог предговора књизи *Пишчеви зајиси I*, који данас треба читати као текст чије се значење у свему не односи и на књиге које су објављене у 2, 3, и 4. колу:

Свет о којем сам понешто записао више не постоји. Ни ја више нисам онај човек и онај писац који је неке своје доживљаје и осећања стављао на хартију. Ни моји савременици и читаоци више нису они за које сам писао романе. Али ја верујем да тај минули свет заслужује да се памћењем успостави у имагинарној библиотеци српског језика.” А затим: „Било је то доба у коме су многи људи мога и наредног нараштаја веровали да могу променити свет и загосподарити својом судбином... Занела ме је идеја о промени судбине, условљене тлом и историјом; поверовао сам да је учешће у стварању Историје најузвишенији циљ мога нараштаја... Немам ниједан разлог да искрености претпоставим скромност и у овом увиђању: историја и време показали су да су многа моја уверења била идеолошке заблуде и социјална и просветитељска утопија... те заблуде засноване на тежини и муци живота у Србији тога доба, понете младалач-

ким идеализмом, дуго су мој живот чиниле смисленим, одржавајући ме на страни света с великом надом епохе... (2000: 8).

Записи у првој књизи доследно су компоновани на основу дневничких бележака Добрице Ћосића. У њима нису вршене никакве садржајне интервенције осим лекторских и правописних. Ћосићева накнадна сећања су као таква јасно означена и објашњена чињеницом да су неке његове свеске нестале из наше куће (претпостављамо да их је однела Служба државне безбедности за време нашег дужег одсуствовања).

Прва књига записа (1951–1968) потврдила ми је претпоставку да ће се у њеном биографском и историјском садржају одразити и еволуција Добрице Ћосића од партизана комунисте до слободног, критичког интелектуалца, опозиционара и дисидента, као и да ће тај процес кореспондирати са његовом романсијерском еволуцијом од писца романа *Далеко је сунце* до писца романа *Бајка*. У *Пишчевим записима I* чита се и одговор зашто Ћосић после *Деоба* није писао роман *Раи* (радни наслов романа *Време смрти*), него роман *Бајка*, са којим се завршила прва фаза у његовој идеолошкој и романсијерској еволуцији.

Друга књига *Пишчеви записи* односи се на период од 1969. до 1980. године, када је Ћосић писао *Време смрти* и публицистичке текстове који су разматрали тзв. српско питање. То је био период у коме се он, по сопственим речима, ослободио идеолошког односа према свету и то своје унутрашње ослобођење потврдио и спољашњим – поставши опозиционар и дисидент. После романа *Бајка*, у коме је исказао и своје ослобођење од комунистичко-бољшевичке идеологије, Добрица Ћосић је наставио тему коју је започео у радним белешкама за роман *Раи* и написао тетралогију *Време смрти*. Дневничке белешке из тог периода, за разлику од претходног, углавном су исписане романсијерским белешкама везаним за *Време смрти* и спадају у ону врсту бележака које смо намеравали да искључимо из *Пишчевих записа*. Увидевши то, Добрица Ћосић и ја, као приређивач, нашли смо се пред проблемом недостатка рукописне грађе општијег садржајног карактера, па смо одлучили да је преузмемо из бележака које нису биле дневничке у ужем значењу те речи. То су биле белешке у посебним свескама у којима је Добрица Ћосић писао о Титу и титоизму, личне белешке намењене „Ани” (у записима се спомиње као „црвена свеска”), свеска „Ранковић”, у којој је записивао фрагменте разговора са Александром Ранковићем после Брионског пленума и његовог смењивања 1966. године. Њима смо прикључили и грађу – фрагменте из свеске са насловом „Репортажа – осуђени на старост”, која је била покушај Добрице Ћосића да напише савремени роман у чијем средишту би биле судбине једног дела његове генерације. У књигу *Пишчеви записи II* уврстили смо и писма из пишчеве личне архиве, сабрана у фасцикли

са насловом „Писма без одговора”, сматрајући да ће та Ћосићева писма представницима власти одразити прилике у којима је живео и у којима му је био онемогућен сваки вид јавног наступања и реаговања на политичка збивања. „Писма без одговора” не говоре само о ономе ко их је писао већ и о репресији титоистичког режима у коме је Ћосић, као и неки други опозиционо опредељени интелектуалци, био подвргнут не само политичком него и полицијском прогону. Разлог Ћосићевог мањег „дневничког бележења” у том времену може се објаснити и чињеницом да је имао свест о полицијској контроли над читавим његовим животом, а то је подразумевало и могућност увида у фиоке његовог писаћег стола. Према мојим сазнањима, Добрица Ћосић није записивао многе значајне догађаје у том времену, нити је спомињао имена људи са којима се сусретао и опозиционо сарађивао, страхујући да би они преко садржаја његових бележака могли бити идентификовани и сносити последице (знао је да су у то време неки људи после сусрета са њим позивани на „информативне разговоре” и били подвргнути разноврсним притисцима и застрашивањима).

Трећа књига *Пишчеви записи* обухвата девету деценију XX века. То је било време пуне интелектуалне и романсијерске зрелости Добрице Ћосића, у коме је писао трилогију *Време зла*. Као и у претходним годинама, белешке о догађајима у којима је Добрица Ћосић учествовао густо су испреплетане са белешкама о књижевним мотивима, скицама за фабулу, композицију и ликове романа које је писао. Време књиге *Пишчеви записи III* (1981–1991) било је и време све јачег притиска Савеза комуниста на слободну критичку мисао, све бројнијег ограничавања грађанских права и слобода, као и време судских процеса политичког карактера. Драма распада Југославије и потреба демократизације друштва путем радикалних реформи биле су окоснице Ћосићевих размишљања и опозиционог делања. После покушаја да оснује часопис *Јавности*, који је пре изласка првог броја забрањен, Добрица Ћосић је 1984. основао Одбор за слободу мисли и изражавања, прву опозициону организацију таквог карактера, не само у Југославији него и у другим земљама тадашњег Источног блока. Добрица Ћосић се лично ангажовао да српска опозиција успостави јавни дијалог са словеначком и хрватском опозицијом. Све те активности оставиле су документарне трагове у „Писмима без одговора”, због чега су она уврштена и у ову књигу *Пишчеви записи*. Будући да у дневничким белешкама тог времена значајно место заузимају описи збивања на Косову и Метохији, посебно албанског терора над српским становништвом и борбе Срба за основна грађанска права, као документе тих прилика у трећу књигу записа уврстили смо писма Алије Зечаја, Албанца – учитеља, који је био отпуштен с посла и прогањан као „српски националиста”. Сматрали смо да Алија Зечај убедљивије и свестра-

није од Добрице Ћосића исказује драматичност и сложеност прилика на Косову и Метохији после великих демонстрација 1981. године. У овој књизи употребили смо још један нови тип документа – извештаје Служби државних безбедности Словеније и Хрватске Службама безбедности Србије и Југославије. Те извештаје Добрица Ћосић је добио када је био председник СР Југославије и они су нам се учинили вишеструко функционални као документарна грађа. С једне стране, били су потпунији од његових бележака о истим догађајима, а с друге стране, били су убедљива сведочанства о полицијској контроли, праћењу и прислушкивању. Извештаји републичких служби државних безбедности ондашње Југославије, постављају и питање на основу чијег обавештавања су писани, јер је очигледно да сви детаљи у њима нису могли бити забележени само на основу прислушкивања. Ћосић је то могао да сазна из свог полицијског досијеа, али то није учинио, не желећи да потврди своје сумње у неке од људи који су били из његовог блиског окружења. Делимично одуставши од ослањања само на дневничке белешке од општијег друштвеног значаја, у трећу књигу записа уврстили смо и фрагменте из дневника који је писао у болницама у Лондону и у Милвокију које су биле интимног и личног карактера. У књизи *Пишчеви записи III* поновљени су неки записи већ објављени у књизи *Промене*.

У времену кад је радио на издању својих последњих сабраних дела Добрица Ћосић је био уверен да неће завршити започету другу књигу романа *Време власћи*. У том тада незавршеном роману главни јунак Душан Катић је својом судбином, поред осталог, требало да сведочи о драми отпадништва од Титове и титоистичке власти, о опозиционарству и дисидентству у југословенском самоуправном друштву друге половине XX века. У неким садржајима овај роман је имао сличности са садржајем дневничких бележака Добрице Ћосића, због чега је књига *Пишчеви записи III* у времену свог објављивања, како ми се тада учинило, могла да се чита као својеврстан интелектуални роман саздан од документарне грађе дневничког карактера. Такав романескни садржај *Пишчевих записи III* делимично је остваривао идеју „интегралног романа”, која је обузимала Добрицу Ћосића по завршетку *Деоба* и у току писања *Байке*. Осећајући и сам да *Пишчеви записи III* имају и друго значење поред оног које им одређује порекло грађе, Добрица Ћосић је на почетку књиге *Пишчеви записи IV* записао:

Фебруара 1998, када сам из хрпе свакојакних бележница са Аном почео да издвајам текстове за *Пишчеве записе*, обавезао сам се у уводној речи за прву књигу да ће то бити текстови претежно „општег значаја”. Радећи на рукописима друге и треће књиге увидели смо како све више има текстова интимније природе, па *Пишчеви записи* постају нека врста аутобиограф-

ског романа, у чијој фабулацији и драматургији, поред аутора суделује и Историја. Чија је улога у томе већа, можда ће утврдити неко кога то буде занимало. Диктирајући те записе и редигујући их са Аном, спонтано сам одустао од рада на рукопису друге књиге *Време власћи*; схватио сам да ми је ишчилела мотивација да завршим тај роман. Тачније речено: Историја је мотиве и људску драму *Времена власћи* претворила у археолошке крхотине, од чије прашине се гушим. Сагу о Катићима и Дачићима, замишљену на половини XX века, упрошћено и сведено завршавам собом у *Пишчевим записима* у последњим годинама XX века (2004: 9).

Тако је тада мислио и писао Добрица Ћосић. Међутим, као што је познато, он се неколико година касније вратио рукопису друге књиге романа *Време власћи*, чији је главни јунак Душан Катић и објавио га 2007. године.

Пишчеви записи IV обухватају временски период од јануара 1992. до јуна 1993. године и највећим делом су дневничке белешке Добрице Ћосића у времену када је био председник Савезне Републике Југославије. Израженији дневнички карактер четврте књиге *Пишчеви записи* уочава се у скоро свакодневном бележењу догађаја, утисака и размишљања. Читавог живота распет између „личног и општег”, „служења народу и служења књижевности”, „прагме и начела”, у белешкама из тог времена се види да је Добрица Ћосић прекинуо писање романа *Време власћи* и напустио писца у себи када је српско питање, које га је деценијама обузимало, постало, заиста, егзистенцијално питање. Ћосић „на власти” није успео да скрене ток историјске драме српског народа, јер је за такав циљ, по његовом мишљењу, било неопходно уједињење свих патриотских, духовних и моралних снага Србије и Црне Горе, што се, како је познато, није догодило. Ћосићево учешће у драматичним историјским збивањима увек је било и учешће писца *Деоба*, *Времена смрти* и *Времена зла*. Та двојност – писац и државник – присутна је у свим записима о збивањима и одлукама које је доносио као председник државе. У четвртој књизи *Пишчеви записи* исказана је усамљеност писца на власти, као и антиномија између писца и политичара која се временом све више заостравала, посебно после пораза опозиције на ванпарламентарним изборима децембра 1992. године.

Дневничке белешке Добрице Ћосића у времену „његове власти” изразитијег су дневничког карактера и зато што су интимније и исповедније него у претходним књигама *Пишчеви записи*. У то време, писао је и посебан лични дневник намењен кћерки Ани, чији су фрагменти уврштени као садржај са функцијом контрапункта у књизи претежно документарног карактера, заправо обрнуто поступку у књизи *Пишчеви записи III*, у којој су ту функцију имала сама документа.

Ћосићеви *зайиси* осветлили су више значајних догађаја у новијој српској историји којима је писац био сведок и на известан начин и хроничар. Поред тог садржаја, њихов значај је и у откривању веза између биографије писца, његовог друштвеног и политичког ангажмана и етике његових романа. Као приређивач ових књига и сарадник Добрице Ћосића, посебно у последње две деценије његовог живота, сматрам значајним увиђање биографског и поетичког смисла прве четири књиге *Пишчеви зайиси*. Те књиге су незанемарљив контекст за разумевање Ћосићевог романескног опуса и слике света његовог дела у целини. Напомињем да је истицање значаја *Пишчевих зайиса* у овом раду мотивисано једино чињеницом да до сада нису разматрани ван свог садржаја и у вези са Ћосићевом сликом света, у којој су романи, публицистика и записи три испреплетена круга.

После завршетка рада на *Сабраним делима*, Добрица Ћосић је објавио књиге *Косово* (2004) и *Пријатељи* (2005), чији је приређивач био аутор овог текста. Оне су такође настајале из грађе дневничких бележака и записа. Прва – тематским обједињавањем бележака и текстова Добрице Ћосића везаних за разматрање питања Косова и његовог решавања, а друга – дописивањем и допуњавањем записа о писцима и пријатељима. Као приређивач ових књига напомињем да сви текстови у књигама *Косово* и *Пријатељи* нису били први пут објављени, али су груписањем око тема у наслову добили ново значење и постали посебна дела Добрице Ћосића. По принципу приређивања и карактеру грађе, књигама *Косово* и *Пријатељи* сродна је књига *Писци мога века* (2004).

Рад на четири књиге *Пишчеви зайиси*, а потом и сарадња на књигама *Косово* и *Пријатељи*, испунили су скоро читаву деценију стваралаштва Добрице Ћосића (1996–2005). Имао је 84 године и пред собом неизвесну дужину живота у старости. Сасвим рационално, одлучио је да се врати недовршеном рукопису романа *Време власџи II* мотивисан циљем-задатком да том књигом испише своју романескну визију породица Катић и Дачић до краја XX века. Овим романом Ћосић је романескно транспоновао доба у коме је и он живео и о коме је писао у дневничким белешкама треће књиге *Пишчеви зайиси*. После завршетка „саге о Катићима”, Добрица Ћосић је одлучио да објави дневничке белешке и из последње деценије XX века са јасном намером да време свог последњег романа искаже и личним аутобиографским записима – *Пишчеви зайиси* (1993–1999). А Ћосићеве записе о другој половини XX века завршила је сама историја у дневнику који је писао за време НАТО бомбардовања Србије и који је назвао *Време змија* (1999–2000).

После објављивања још две књиге записа које су се својим садржајима односиле на догађаје у XX веку, Добрица Ћосић је наставио да пише дневничке белешке све до 2010. године. Записе о периоду 2001–2004.

назвао је *У туђем веку* и објавио 2011, а књигу записа о периоду 2005–2010. – *У туђем веку II* – оставио је мени да припремим за штампу и објавим после његове смрти. Ову књигу није објавио за време живота јер је њен садржај био превасходно личан и писан за време боловања моје мајке. Дакле, бележење о „туђем веку” Добрица Ћосић је окончао на крају 2010. године и није га у писању прекинула смрт, већ остварена намера да у овим аутобиографским књигама обухвати шест деценија. По првобитној замисли, као што сам већ рекла рекла, био је то период од пет деценија, али су му дуг живот и жива стваралачка енергија продужили књижевнички рад. У старости и све до смрти Добрица Ћосић је у свој живот уносио смисао испуњавањем дужности „завршавања започетих књижевних послова”, што такође треба узети у обзир и разматрати као њему својствен књижевни поступак значајан за тумачењу слике света у његовом књижевном делу.

У овом раду, у коме настојим да објасним нека питања везана за неромансијерске токове у стваралаштву Добрице Ћосића, сматрам потребним да се осврнем и на издање шест књига *Пишчевих записи* под новим насловом – *Лична историја једној доба* (2011). Овај наслов инспирисало је Ћосићево ново сагледавање значења целине шест књига својих записа у којима је исписао догађаје читаве друге половине XX века. У предговору за *Личну историју једној доба* написао је да је за ново издање аналитички и са временском дистанцом разматрао до тада објављене *Пишчеве записе* и увидео да целина тих шест књига остварује ново значење које треба да искаже и са новим обједињујућим насловом:

Хронолошко уоквиравање *Пишчевих записи* није унапред могао да одреди њихов аутор. Време је својим деловањем, оном надсвесном енергијом коју је Есхил, пишући свог *Прометеја* и мењајући му смисаону судбину, означио „зрењем у времену” – одредило коначан календарски оквир и садржинско значење мојим записима. То ми, верујем, даје право да сабир *Пишчевих записи* насловим *Лична историја једној доба* (2009: VII).

Овај предговор је последња реч Добрице Ћосића о једном току његовог стваралаштва које је обележило најпознију деценију његовог дугог живота. Током рада на овом издању прихватио је мој предлог да изаберам један број његових публицистичких текстова и повежем их са *Личном историјом једној доба*. Избор публицистике, који чини седму књигу издања *Лична историја једној доба*, носи назив *Српско мишљење у XX веку* и Ћосић је у поменутом предговору записао:

Али та (лична историја, прим. аутора) не би била целовит ни истинит приказ мог опозиционог и дисидентског деловања ако не би садржала моје најзначајније чланке, говоре и неке интервјуе, као и говоре и наступе на

дужности председника Савезне Републике Југославије, које је моја ћерка Ана одабрала и компоновала у седму књигу *Личне историје једној доба – Српско ишћање у XX веку*. Сматрам да такав приређивачев наслов верно представља моју јавну делатност у другој половини двадесетог века (2009: XXV).

У избору публицистике названим *Српско ишћање у XX веку* заступљени су, по мишљену приређивача (а са њим се писац сагласио), најважнији текстови у којима је Добрица Ћосић исказао своје ставове о положају српског народа и његовој историјској судбини у оквиру југословенске државе, у току њеног распада и после њега. Текстови сабрани у овом избору показали су Ћосићева предвиђања неминовности историјског пораза српског народа, коме се писац *Личне историје једној доба*, често несхваћен и злонамерно тумачен, активно супротстављао, трагајући за визијом опстанка српског народа. На крају ове књиге прикључила сам хронологију догађаја коју је саставио Предраг Ј. Марковић, са намером да прикажемо објективан историјски контекст јавног деловања и публицистичких радова Добрице Ћосића.

После издања сабраних књига записа *Лична историји једној доба*, Добрица Ћосић се вратио својој књизи *Пријатељи*. Портрете деветнаест пријатеља допунио је са још шест портрета и променио наслов – *Пријатељи мога века* (2011). Ово допуњавање и промена наслова још једном су показали да је писац Добрица Ћосић завршавајући свој живот размишљао о смислу целине свог књижевног дела. У XXI веку, њему туђем, желео је да остави траг о још неколицини својих пријатеља из XX века, посебно о људима чије су судбине биле везане за његову младост. Портрет и аутобиографска прича „Мој пријатељ Митрофан Светогорац”, последња и нова у књизи, била му је посебно важна, јер је у њој исписао моралну и људску вредност међусобног помирења ратних и идеолошких непријатеља. Сарадња са Добрицом Ћосићем у настајању и допуњавању ове књиге уверила ме је да је одабир његових пријатеља и са њима повезаних тема имао шири аутобиографски и имплицитно романсијерски план. Приповедајући о својим пријатељима, он је приповедао о себи, тј. о свом животном, идеолошком и романсијерском путу. У том значењу, књига *Пријатељи мога века* представља особену аутобиографију Добрице Ћосића.

У последњим годинама живота Добрица Ћосић је 2013. објавио допуњено издање књиге *Косово*, у коме је додао записе о догађајима после 2004. године до Бриселског споразума 2013. А у години која је претходила, са Добрицом Ћосићем сам приредила књигу документарног карактера *Босански рај: Записи председника Савезне Републике Југославије*, која се временски односила на период од почетка рата у Босни и Херцегови-

ни 1992. до Дејтонског споразума 1995. године. Иако сви текстови у овој књизи нису били нови, тј. били су расути у другим објављеним књигама његових записа, Добрица Ћосић је желео да их издвоји у посебној књизи, као и да допуни своја сведочења.

У другом делу овог рада сматрам потребним да будуће проучаваоце дела Добрице Ћосића обавестим о рукописима, необјављеним текстовима и другим садржајима књижевног архива Добрице Ћосића.

После смрти Добрице Ћосића из његове рукописне заоставштине објавила сам 2015. године књигу записа *У шућем веку II*, коју смо заједно приредили, као што је већ речено, 2010. У најпосреднијој вези са записима *У шућем веку I и II*, у рукописној верзији су остали бројни текстови које је Добрица Ћосић писао после 2000. године и који до сада нису објављени у засебној књизи. Будући да сам учествовала у њиховом стварању (водили смо разговоре, заједнички их прекуцавали и кориговали), стекла сам утисак да је непосредан повод за њихово писање био од секундарног значаја. Добрица Ћосић је од почетка свог романијерског живота сваком свом тексту приступао веома промишљено, шире од непосредног повода који је могао бити само говор на промоцији властите књиге са малом публиком или књиге неког другог аутора у некој локалној библиотеци. У XXI веку имао је неизречену али очигледну потребу да реактуелизује своје ставове о свим важним питањима од општег значаја која су га заокупљала у његовом дотадашњем дугом животу. У том контексту, већина текстова које је написао у XXI веку имају, рекла бих, тестаментарни смисао. Та њихова тестаментарност била је, по мом мишљењу, аутентична, спонтана и инспирисана спознајом промена света и деловања историје као „Великог механизма” и у дугом властитом животу. У последњој деценији живота, Добрица Ћосић, рекла бих, надносио се не само над својим књижевним делом већ и *над рушевинама XX века* (како је и насловио један свој текст). Објављивање ових текстова свакако би допринело сагледавању поступка заокруживања слике света у делу Добрице Ћосића.

У књижевној заоставштини Добрице Ћосића значајан је и поменути „Дневник *Деоба*”, аутопоетички текст од стотинак страна, коме је писац придавао важност и одлагао његово штампање. За аутопоетику Добрице Ћосића били би садржајни и његови одговори на питања која му је постављао аутор овог текста за књигу са радним насловом „Живот за роман”, која је досад штампана само у фрагментима.

Посебну грађу у личном архиву Добрице Ћосића чине помињана „Писма без одговора”, тј. писма која је писао разним надлежним и високим партијским и државним функционерима, у којима је указивао на актуелне неправде и повреде људских права у титоистичком поретку, у коме је активно деловао као опозиционар.

У Ћосићевом архиву сачувано је неколико хиљада писама његових читалаца и његових пријатеља – значајних људи из света уметности и политике. Писма читалаца је Добрица Ћосић чувао због занимљивости њиховог садржаја и зато што су била праве критике и студије о његовим романима и књигама, подршке или оспоравања његовог друштвеног и политичког ангажмана.

У архиву Добрице Ћосића налазе се и:

- последње верзије свих романа и књига које су као такве предате издавачима;
- целокупна грађа везана за покретање часописа *Јавност*, коју сам ја сабрала, обрадила и у целини објавила (*Јавност* – 1980, *Службени гласник*, 2011);
- део грађе везане за оснивање и деловање Одбора за слободу мисли и изражавања, чији је био оснивач и председник;
- ретке антикварне књиге које је користио као грађу за писање романа *Време смрти*, као и дневници и писма учесника у Првом светском рату, војне мапе. Та историјска грађа свакако је материјал за истраживања и тумачења односа историјске грађе и поетике романа *Време смрти*;
- књиге које је веома често читао и које су се деценијама налазиле на истим местима у библиотеци поред његовог радног стола (*Монтењ*, *Монтескије*, *Плутарх*, *Ками*, *Малро* и друге);
- музичке касете и грамофонске плоче које је често слушао и о чему постоје његови записи;
- велики број његових личних, породичних фотографија, фотографија са историјским личностима;
- сачуване штампане књижевне критике и интервјуи, као и велики број текстова у којима је нападан као непријатељ социјализма и покретач низа опозиционих деловања током целе девете деценије;
- посебан вид заоставштине Добрице Ћосића је последњи стан у коме је живео и петнаестак година стварао, у коме велики број предмета има биографски и музејски карактер.

У свом последњем писму-тестаменту мој отац је све одлуке о будућности својих књига, рукописа, књижевној заоставштини и архиву препустио мени, својој кћерки, без икаквих обавезујућих порука, осим о сахрани и неодржавању формалних комеморација у САНУ и Удружењу књижевника Србије.

После штампања књиге *У шућем веку II* одложила сам објављивање његове књижевне заоставштине сматрајући да предност треба да имају нова издања романа Добрице Ћосића који нису појединачно штампани

од краја осамдесетих година XX века (изузетак је роман *Корени*, који је у лектири). Реиздавања свих романа Добрице Ћосића после више од три деценије одсуства у књижарама, неопходан је услов да писац Добрица Ћосић нађе своје читаоце и у њему туђем веку.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Ћосић, Добрица. *Седам дана у Будимпешти*. Београд: Нолит, 1957. Шт.
- Ћосић, Добрица. *Акција*. Београд: Просвета, 1964. Шт.
- Ћосић, Добрица. *Прилике: акција I*. Сабрана дела Добрице Ћосића, књ. 7. Београд: Просвета; Сарајево: Свјетлост, 1966. Шт.
- Ћосић, Добрица. *Одговорности: акција II*. Сабрана дела Добрице Ћосића, књ. 8. Београд: Просвета; Сарајево: Свјетлост, 1966. Шт.
- Ћосић, Добрица. *Моћ и стирење*. Београд: Народни универзитет „Браћа Стаменковић”, 1971. Шт.
- Ћосић, Добрица. *Стварно и мојуће*. Избор текстова: Коста Чавошки. Ријека: Отокар Кершовани, 1982. Шт.
- Ћосић, Добрица. *Мића Појовић, време, пријатељи*. Београд: Београдски издавачки-графички завод, 1988. Шт.
- Ћосић, Добрица. *Промене*. Избор текстова: Милорад Вучелић. Нови Сад: Дневник, 1992а. Шт.
- Ћосић, Добрица. *Српско пишање – демократско пишање*. Петар Цацић (прир.). Београд: Политика, Стручна књига, 1992б. Шт.
- Ћосић, Добрица. *Нада и Акција*. Триво Инђић (прир.). Београд: Филип Вишњић, 2000а. Шт.
- Ћосић, Добрица. *Пишчеви записи I (1951–1968)*. Ана Ћосић Вукић (прир.). Београд: Филип Вишњић, 2000б. Шт.
- Ћосић, Добрица. *Стварно и мојуће*. Триво Инђић (прир.). Београд: Филип Вишњић, 2001а. Шт.
- Ћосић, Добрица. *Пишчеви записи II (1969–1980)*. Ана Ћосић Вукић (прир.). Београд: Филип Вишњић, 2001б. Шт.
- Ћосић, Добрица. *Српско пишање I*. Триво Инђић (прир.). Београд: Филип Вишњић, 2002. Шт.
- Ћосић, Добрица. *Пишчеви записи III (1981–1991)*. Ана Ћосић Вукић (прир.). Београд: Филип Вишњић, 2003а. Шт.
- Ћосић, Добрица. *Српско пишање II*. Триво Инђић (прир.). Београд: Филип Вишњић, 2003б. Шт.
- Ћосић, Добрица. *Писци мога века*. Ана Ћосић Вукић (прир.). Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2004а. Шт.
- Ћосић, Добрица. *Пишчеви записи IV (1992–1993)*, Ана Ћосић Вукић (прир.). Београд: Филип Вишњић, 2004б. Шт.
- Ћосић, Добрица. *Косово*. Ана Ћосић Вукић (прир.). Београд: Новости, 2004в. Шт.
- Ћосић, Добрица. *Пријатељи*. Ана Ћосић Вукић (прир.). Београд: Политика, 2005. Шт.

- Ћосић, Добрица. *Пишчеви записи 1993–1999*. Београд: Службени гласник, 2008а. Шт.
- Ћосић, Добрица. *Време змија (Пишчеви записи 1999–2000)*. Ана Ћосић Вукић (прир.). Београд: Службени гласник, 2008б. Шт.
- Ћосић, Добрица. *Лична историја једној доба (Пишчеви записи I–VI)*. Београд: Службени гласник, 2009а. Шт.
- Ћосић, Добрица. *Српско пишање у XX веку*. Ана Ћосић Вукић (прир.). Београд: Службени гласник, 2009б. Шт.
- Ћосић, Добрица. *Пријатељи мога века*. Ана Ћосић Вукић (прир.) Београд: Службени гласник, 2010. Шт.
- Ћосић, Добрица. *У шућем веку*. Ана Ћосић Вукић (прир.). Београд: Службени гласник, 2011. Шт.
- Ћосић, Добрица. *Босански рай, Записи председника Савезне Републике Југославије*. Ана Ћосић Вукић (прир.). Београд: Службени гласник, 2013а. Шт.
- Ћосић, Добрица. *Косово 1966–2013*. Ана Ћосић Вукић (прир.). Београд: Вукотић медиа, 2013б. Шт.
- Ћосић, Добрица. *У шућем веку II*. Ана Ћосић Вукић (прир.). Београд: Лагуна, 2015. Шт.

Ana D. Ćosić Vukić

THE EDITING OF DOBRICA ĆOSIĆ'S DIARY NOTES AND REMARKS ON HIS LITERARY LEGACY

Summary

The paper establishes three genres and currents in Dobrica Ćosić's literary opus: the novels, publicistic writings and the author's records. The paper points to the importance of the edition of Dobrica Ćosić's *Works* by Filip Višnjić from 2000 to 2004. The structure and order of the books in the last selection of Ćosić's works has a broader meaning which stems from the editorial concept that the division of books into four cycles should reflect four separate phases of development in Ćosić's opus. In this edition, Dobrica Ćosić started publishing fragments from his capacious and thematically heterogenous manuscript of diary notes in individual books entitled *The Writer's Records*, which became a new genre and a new current in the opus of the author who expressly classified himself as a novelist all until the mid-1990s. During the last two decades of his long life, Dobrica Ćosić wrote a sort of a chronicle of his age, which at his behest comprised a six-decade-long period. The paper brings out information derived from an intense cooperation with the writer in the editing of his autobiographic records, in the thematic classification of

the material of diary notes, and it points to their specificity not only in the topical, but also in the generic sense of the word. An insight into his literary legacy has demonstrated that Dobrica Ćosić as an author of a long creative life was consciously dedicated to the completion of initiated literary endeavours and the rethinking of his lifelong intellectual and social commitment.